

- ⁴² УІ. — 1967. — № 1—2. — С. 122.
- ⁴³ УІ. — 1969. — № 1—3. — С. 159—160.
- ⁴⁴ В и н а р Л. Перший загальний з'їзд українських істориків: зауваження до програми з'їзду // УІ. — 1977. — № 1—2. — С. 105. Докладно про думку розгорнуто в його статті “Думки про “Український історик” і сучасний стан української історичної науки” // УІ. — 1980. — № 1—3. С. 5—29.
- ⁴⁵ Ш а н к о в с ь к и й Л. Нарис української воєнної історіографії // УІ. — 1970. — № 4. — С. 67.
- ⁴⁶ С а н ц е в и ч А. В. Предмет та об'єкти дослідження історіографії // Укр. іст. журн. — 1989. — № 5. — С. 29—40.
- ⁴⁷ П р і ц а к О. Проект “Вступу до “Історії України” // УІ. — 1968. — № 1—4. — С. 128—134.
- ⁴⁸ Про необхідність видання бібліографії з історії УРСР. (Лист до ред. — І. П. Крип'якевич, М. І. Марченко, Я. Д. Ісаєвич та інш.) // Укр. іст. журн. — 1965. — № 1; Хроніка // УІ. — 1965. — № 1—2. — С. 88.
- ⁴⁹ Хроніка // УІ. — 1966. — № 1—2. — С. 130; УІ. — 1966. — № 3—4. — С. 121.
- ^{50—51} УІ. // 1966. — № 1—2. — С. 130.
- ⁵² УІ. // 1969. — № 1—3. — С. 163.
- ⁵³ Я ц у н с ь к и й В. К. З приводу відгуків на статтю “Про створення історичного атласу України” // Укр. іст. журн. — 1966. — № 4. — С. 82—83; Проект структури та орієнтовний список карт історичного атласу України // Там же. — С. 86—90; В обговоренні проекту “Атласу” на сторінках “УІЖ”у брали участь: І. Л. Бутич, О. С. Компан, І. П. Крип'якевич, В. І. Наулко, В. Г. Сарбей, М. М. Ткаченко, Ф. П. Шевченко, І. Г. Шовкопляс та багато інших.
- ⁵⁴ Хроніка // УІ. — 1965. — № 3—4. — С. 105.
- ⁵⁵ УІ. — 1973. — № 1—2. — С. 150—151; 1975 — № 1—2, — С. 8, 166; 1976. — № 1—4. — С. 150.
- ⁵⁶ Хроніка // УІ. — 1981. — № 1—4. — С. 237.
- ⁵⁷ Інтерв'ю з директором Інституту історії АН УРСР членом-кореспондентом АН УРСР Ю. Ю. Кондуфором про створення “Атласу історії Української РСР” // Укр. іст. журн. — 1981. — № 12. — С. 22—26.
- ⁵⁸ Перша рецензія на “УІЖ” з'явилася ще в “УІ”-біюлетені: — 1964. — № 1. — С. 6. Відтоді рецензійні огляди “УІЖ”у або короткі відгуки на окремі публікації журналу з'являлися в “УІ” регулярно, і, певно, нема жодного числа, де б так чи інакше не згадувався київський часопис.
- ⁵⁹ М и х а й л и к В. Р. “Український історичний журнал” та “Український історик”: обрії співробітництва // Укр. іст. журн. — 1994. — Ч. 1. — С. 154.
- ⁶⁰ Р а х м а н н и й Р о м а н. Пріоритет “Українського Історика” // Свобода. — 1978. — Ч. 112. Цит. за “УІ”. — 1988. — № 1—4. — С. 31.

Т. Л. ВІЛКУЛ (Київ)

Давньоруське “чадь”: соціальна інтерпретація терміна і поняття

Давньоруське слово “чадь” відноситься до кола полісемантичних слів. І. І. Срезневський наводить такі його значення: діти, люди, народ, “своєму-либу, товариши, дружина”¹. Відомі дві групи значень цього слова, що відносяться до соціально-політичної сфери: 1) словосполучення “простая чадь”, “старшая чадь”, “нарочитая чадь” тощо, 2) відіменні утворення (“Мілонезжова чадь”, “Ількіна чадь” і т. п.). За класифікацією І. І. Срезневського, вони належать до синонімічного ряду: “дружина”, “товариші” ...

Як слушно зауважив А. С. Львов, у першому випадку словосполучення зі словом “чадь”, дублюються висловами “прості люди”, “нарочиті мужи” та подібними до них, і слово “чадь” практично не грає самостійної ролі², у другому — семантичне навантаження несуть обидва слова.

В літературі відіменні утворення не досить чітко виділені серед решти значень слова “чадь”. Дослідники, як правило, обмежуються термінологічними пошуками та переліком цитат з різних джерел. А. С. Львов вказує на оберненість слів “дружина” та “чадь”.

На нашу думку, дані літописів та деяких інших джерел дають змогу дещо чіткіше визначити соціально-політичний феномен, що ховається

під назвою чаді-дружини. Вони вводять нас у малодосліджений світ відносин у боярських (переважно) угрупованнях.

Сьогодні відомі практично всі згадки про чаді (маємо на увазі чаді-дружини) в давньоруських і певна частина — у слов'янських джерелах. Насамперед, це слово зафіксовано в літописах: Новгородському першому літописі (далі — НПЛ), с. 202. 1097 р. ("Илькину чадь избиша"); Полном собраннии русских летописей (далі — ПСРЛ), т. 2, с. 217; т. 1, с. 227. 1095 р. ("И начяша думати дружина. Ратиборова чадь со князем Володимиромъ о погубленьи Итларевы чади"); ПСРЛ, т. 2, с. 544. 1170 р. ("Тогда же быше послать Мьстиславъ Михалка князя Дюргевича Новугороду къ снови с Косуи с Бастеевою чадью"); ПСРЛ, т. 2, с. 564. 1173 р. ("Оца ти есми яли и приятели его. Чаргову чадь избиль"); ПСРЛ, т. 1, с. 383. 1177 р. ("Приѣхали к нему Новгородци. Милонъжькова чадь"); ПСРЛ, т. 1, с. 415. 1200 р. ("Придоша Новгородци льпшииъ мужи. Мирошпчина чадь к великому князю Всеволоду с поклономъ"); НПЛ, с. 72, 1232 р. ("Борисове чади показаша поут съ женами) они ж идоша въ Мьдвезю голову"); 1233 р. ("Изгониша Изборьскъ Борисава чадь съ князьмъ Ярославомъ Володимирицемъ и с Немыци").

Згадується чадь у "Повчанні" Володимира Мономаха (ПСРЛ, т. 1. С. 249.): "... и у Гльбови чяди пояхо(м) дружину свою всю..."; в "Сказанні о Борисе и Глебе": "...рече... Поутышинъ чади..."³. Один раз це слово зустрічається в берестяній грамоті № 69: "...шплить лошаць съ Яковьцемъ поедуть дружина Савина чадь".

Відоме слово "чадь" також з слов'янських пам'яток, переважно перекладених: із Супрасльського рукопису: "...оувьдъша стръгуштии тьмницу яко приносимааго отъ вьръныхъ не възимають Пионина чадь" (стор. 133—134)⁴; з Житія Сави Освяшеного: "...и цъловавшесе о/т/идоша Саввига чадь"; з "Шестоднева" Іоана Екзарха Болгарського за списком 1263 р.: "...дванадесете пророкъ Иосиина чедь и велици четьре Исаина чедь" (с. 5)⁵; зі "Слова на вознесієніє Господнѣ" того ж автора: "[Мойсей та Ілія] явистесе Петровъ чади" (апостолам. — *Авт*)⁶; з "Ізборніка 1073 р."; "...въ мироу и батьствѣ. И съ чады боу вьгожьша. Рекоу же Аврааму Ивоувоу и Давидовоу чадь"⁷. Відомо також, що в рукопису пророцтва Данила "три отрока въ пеши" називаються "Азариною чадью".

Як бачимо, у слов'янських текстах відіменні сполучення означають дуже різні групи людей і вказують лише на верховенство особи, за ім'ям якої названо чадь. У більшості випадків словом "чадь" перекладено грецьке "οι πατρι" — прихильники, прибічники, наближені.

Давньоруські джерела змальовують дещо іншу картину. Термін "чадь" використовується в них для позначення більш вузького кола осіб. Переважно він стосується угруповань серед верхівки населення давньоруського суспільства. Деякі з угруповань описуються більш детально, що дозволяє реконструювати взаємини в них. Перш за все відновлюється ряд паралельних термінів, що використовувалися для позначення подібних угруповань. Слово "чадь" дійсно кілька разів замінюється словом "дружина" ("Итларева чадь — дружина", "дружина — Ратиборова чадь", "дружина — Савина чадь"). У багатьох випадках згадки про чаді "зашифровані" в групах імен, перелічених у літописах (насамперед це стосується новгородських літописів).

Звичайно, не всі названі випадки пов'язані з феноменом, що нас цікавить. Ми маємо обмежуватися свідченнями про групи із спільною долею: "избитыхъ на вчи", пожалованих князем або, навпаки, тих, що впали у немилість, тощо. Списки імен загиблих на війні або, скажімо, послів від Новгорода в більшості своїй не мають відношення до нашої теми. В НПЛ та "Сказанні про Бориса та Гліба" знаходимо пряме підтвердження цьому припущенню. В обох джерелах перелік імен ("Поутша,

Елец, Талович, Ляшко”, “Борис Негоцевиць, Михаль с братом, Петре Водовиковиць, Гльбъ Сменовъ братъ, Миша”) подекуди замінено, відповідно, на “Поутышину” та “Борисову” чадь⁸, а в кількох місцях — словоутворенням типу Кормилічі, Кучковичі, що дає підставу вбачати в них також одне з позначень чаді⁹. Дещо забігаючи наперед, відзначимо, що взаємовідносини у чадях та угрупованнях вищезгаданих Кормилічів та ін. збігаються настільки, що можна говорити про один тип або систему відносин.

Найповніше в джерелах висвітлюється історія новгородської Борисової чаді, галицьких Кормилічів та володимиро-суздальських Кучковичів.

Під 1230 та 1232 рр. в НПЛ вміщено відомості про Борисову чадь. До неї входили: “Борис Ньгоцевиць (був новгородським тисяцьким, усунено з посади в 1230 р. — *Авт.*), Михаль (брат колишнього посадника Внізда Водовика, котрого було усунено з посади в 1230 р. і який помер 1231 р. — *Авт.*) с братомъ, Гльбъ Сменовъ брат (брат Смена Борисовича, якого обрали посадником у 1219 р., відняли посадництво того ж року і вбили 1230 р. — *Авт.*), Мішя”.

Залучаючи дані літопису, можна реконструювати ієрархію та послідовність переходу старшинства в чаді. До “замятні” 1230 р., коли було вбито кілька членів угруповання, а решта була змушена втекти до Чернігова, лідером став Водовик, другим після нього в чаді був Смен Борисович. Після смерті Смена та Водовика головою став не один з їхніх братів, а голова іншої родини — Борис Негоцевич. При цьому син Водовика Петро йде в переліку після його брата Михалія, а брат Смена Борисовича Гліб — нижчий не тільки за Михалія, а й Петра Водовиковича. Отже, можна констатувати наявність кількох тенденцій: перша — старшинство переходило спочатку від старших братів до молодших і лише потім — до дітей; друга — якщо одна родина (“а”) була в цілому більш родовитою, ніж інша (“б”), то після смерті голови чаді — голови родини “а” найстаршим стає не член цієї ж родини, а голова сім’ї “б”. З цього випливає, що знатність роду сама по собі не гарантувала високого становища у суспільстві кожному члену родини. Проте, з іншого боку, приклад Гліба Водовиковича та брата Смена Борисовича наводить на думку, що знатні молодші могли стояти вище формально старших членів чаді. Про це свідчать і взаємовідносини двох посадників: Водовика та Смена Борисовича. Смен раніше за Водовика став посадником, до того ж його обрали при надзвичайних обставинах, пов’язаних з дуже впливовим і родовитим посадником Твердиславом. Очевидно, на той час Водовик ще не міг займати таку високу посаду. Однак у 1230 р. Смен грає лише другу роль після Водовика.

Наші висновки щодо стосунків у Борисовій чаді частково підтверджуються при аналізі переліку Кучковичів — убивць Ондрія Боголюбського. Назва Кучковичі походить від імені Кучки, ймовірно, колишнього голови чаді¹⁰. За часів, коли Кучковичі з’явилися на сторінках літопису, сам Кучка, як ми гадаємо, вже помер. “Началникъ же убишамъ бысть Петръ Кучковъ зять. Анъбаль Ясинъ ключни[к], Якимъ Кучковичъ, а всѣхъ невѣрныхъ оубишъ числомъ .к. (20. — *Авт.*)”¹¹. В цьому випадку також відновлюється лінія непрямого успадкування — син Кучки стоїть лише на третьому місці. Пояснення — “Кучков зять” показує, що чаді об’єднували не тільки кровних родичів. Національність другого в чаді — Анбала-ясина свідчить про те, що неабияку роль повинні були відігравати й службові відносини, що до чаді могли залучатися сторонні люди.

Більш копіткої роботи потребує виявлення зв’язків та складу одного з угруповань Галицької землі першої половини XIII ст. Галицько-Волинський літопис у той час згадує “Кормилічів” та “Молибоговичів”, але ми маємо підстави вважати, що Кормилічі початку сторіччя та

Молибоговичі 30—40-х років являють собою групу з кістяком з одних й тих самих родин. З літопису відомі Володислав Кормилич, Судислав, Філіп та брати Володислава — Яволод і Ярополк (статті під 1202—1211 рр.)¹². Як і в Борисовій чаді, брати мають менше значення, ніж Судислав та Філіп. Після смерті старшого Кормилича головною діючою особою стає Судислав (другий у переліках Кормиличів). Стаття під 1217 р. додає до цієї групи ще одну родину, в якій згадується Судислав разом з Лазарем Домажиричем¹³. Діяльність цього угруповання кілька разів призводила до вигнання з Галича спочатку Кормиличів, потім Судислава. Серед "выгонцев галичкых", що билися на Калші, зустрічаємо знайомі імена — "Домамърич Юрьи" (Домажирич) і "Держикрай Володиславич"¹⁴. Знову на першому місці стоїть представник старшого покоління, а на другому — син Володислава, хоча рід Володислава Кормилича, судячи з усього, більш знатний, ніж рід Домажиричів. У розповіді про зраду Молибоговичів (1231 р.) головою зрадників названо Філіпа. Самих Молибоговичів надто багато, щоб це могла бути одна родина. "Посла (князь Данило. — Авт.) ...по невѣрных Молибоговичих и по Вольдрисъ и изимано бысть ихъ 28"¹⁵. Пізніше разом діють представник родини Домажиричів та хтось з прямих нащадків Молибога — "Лазарь Домажирець и Иворъ Молибожичъ"¹⁶. І знову представник старшого покоління названий перед сином колишнього голови угруповання. Залишається нез'ясованим питання, хто такий Молибог, і як він зміг обійти старшого з Кормиличів — Філіпа. Також невідомо, чому Лазар Домажирич та Івор Молибожич служать Доброславу (в літопису про нього говориться так: "Доброслав... Судьич, попов внук")¹⁷. До цього можна згадати лише історію взаємовідносин Внізда Водовика та Смена Борисовича. Взагалі ж такі лакуни в літописанні не повинні дивувати. Навіть більш прихильні до бояр новгородські та Галицько-Волинський літописи надто фрагментарно висвітлюють історію окремих родів. Наприклад, тільки мимохідь згадується, що самого Кормилиця звали Незділою. Дружина його — "Кормилицья Нездиловая... была вѣрна" Судиславу¹⁸. Це, до речі, єдине повідомлення про участь жінок у чадах. Ми не можемо точно визначити ступінь її впливовості в даному угрупованні, але цілком зрозуміло, що займати головні ролі вона, як жінка, не могла.

На жаль, переліки членів інших груп можуть дати небагато для встановлення їх ієрархічної побудови, оскільки включають більшість осіб, незнайомих за іншими текстами. Наприклад, під 1224 р. у НПЛ вміщено розповідь про прихильників посадника Івана Дмитровича — Якими Івановича, Микифора Тудоровича, Іванка Тимошкінича, Сділу Савінича та ін.¹⁹ З них тільки одне ім'я може бути пов'язане з іншими дійовими особами НПЛ. — Яким Іванкович, який, ймовірно, є братом померлого посадника Юрія Іванковича. Це підтверджує наше припущення, що брати померлого голови чаді мали менше значення, ніж голови родин — представники інших родів. Що ж до принципів ієрархічної побудови чаді — дружини, то на підставі наведених даних можна стверджувати, що кожне угруповання складалося з представників кількох родів, які найчастіше відрізнялись один від одного ступенем знатності й займали неоднакове місце у суспільстві. Останнє залежало від ряду обставин: від знатності роду людини, від її віку: старші мали переваги перед молодшими, від місця в своєму поколінні (старший чи молодший брат, син і т. п.).

Відносно впливу службового положення на ієрархію чаді-дружини ми маємо дуже мало даних, цієї сфери літописи практично не торкалися. Все ж включення в осередок Кучковичів Анбала-ясіна — типового вискокки показує, що до складу чаді могли потрапляти люди низького походження, "милостники" князів. Водночас історія посадників

Водовика та Смена Борисовича свідчить про те, що висока посада не гарантувала автоматичного переходу на більш високий ступінь старшинства, хоча, можливо, це було пов'язане з деякими особливостями політичного устрою Новгороду. Загалом же, треба гадати, відносини в чадях були подібні до відносин у князівських дружинах, й родовитість та службове положення залежали одне від одного.

Цікаво, що, крім певної ієрархічної побудови, в чадях, як здається, не було нічого чітко визначеного. Стабільними були лише кровноспоріднені зв'язки. Не кровні родичі не обов'язково були членами однієї чаді. Так, найвпливовішим з Кучковичів був "Петр, Кучков зять". На противагу цьому в Галичі Давид Вишатич — зять Кормильця Незділі входить до складу ворогів Судислава — голови чаді Кормилічів²⁰.

Змінними є й міцність зв'язків та тривалість існування чаді. Ми знаємо випадки, коли чадь зберігалася протягом двох, а то й трьох поколінь. Таким надзвичайно стійким утворенням, крім відомих уже Кормилічів-Молибоговичів, є підстави вважати одне з новгородських угруповань. НПЛ повідомляє, що 1168 р. на віче вбили перевітників Захарію посадника, Неревина та Несдубірича²¹. "Перевіт" вони держали до одного з князів, який не догодив новгородцям. Їх діти потім ставали посадниками: Іванко Захар'їнич — у 1171 та 1172—1175 рр., Завид Неревинич — 1175—1180 рр., Мірошка Нездінич — 1189—1203 рр. Ніде не знаходимо жодного натяку на суперництво: Завид став посадником після смерті Іванка, а Мірошка — після того, як Завид пішов 1186 р. до Смоленська. Навпаки, Іванко та Завид ворогували з посадником Жирославом, Завид та Мірошка — з Михалем Степановичем. Це дозволяє припускати, що серед дітей, батьки яких були вбиті на вічі, також зберігалися досить міцні дружні стосунки. Однак уже онуки перевітників входять до різних угруповань. Діти Дмитра Мірошкінча згадуються разом з Твердиславом Станіловичем та Овстратом Домажировичем²², Володислав Завидич — з Гаврилом Ігоровичем, Гюргі Олексиничем та Гаврильцем Милятиничем²³. Щоправда, в останньому випадку ми не можемо бути твердо впевненими, що Володислав був сином Завида Неревинича, але інших дітей Завида літопис не називає. Очевидно, той факт, що в трьох випадках (Кормилічі, Кучковичі, Молибоговичі) чаді названі за ім'ям людини, яка вже померла, свідчить на користь довготривалого їх існування.

Разом з цим літопис містить відомості й про надзвичайно нестабільні угруповання. У 1141 р. в НПЛ згадано втікачів до Суздаля: Суділу, Нежату й Страшка²⁴. Як відзначає літопис, втекли вони заради скинутого посадника Якуна Мирославича та князя Святослава Ольговича. Отже, можна говорити про наявність спільних інтересів і долі вищезгаданих. Незабаром їх знову покликали до Новгороду і дали посадництво Суділі Іванковичу, а в 1144 р. — Нежати Твердятичу (ймовірно, віднявши у Суділі). 1146 р. відняли посадництво у Нежати і дали Коснятину Микільчичу. При цьому дещо раніше літопис повідомляє, що Коснятин був спільником Нежати, до того ж старшим за нього. Їх разом грабували в 1137 р. за князя Всеволода Мстиславовича. 1147 р. Коснятин помер, і посадництво знову дали Суділі, у 1156 р. — відняли у Суділі і дали Якуну Мирославичу, а в 1160 р. посадником знову став Нежата. Таким чином, усі колишні спільники побували суперниками або навіть ворогами.

Залучення ще більш ранніх даних вкінці заплутує картину. Брат Коснятина Микільчича Петрила та батько Суділі Іванко Павлович були ворогами (див. НПЛ під 1134 р.), що не перешкодило Нежати стати прихильником Коснятина та Суділі.

Звичайно, на тлі відносин, що спостерігаються в інших чадях, наведені вище стосунки здатні викликати подив. Однак нестійкі зв'язки та

переходи з однієї чаді до іншої не були надзвичайним явищем. З НПЛ відомий ще один "перебіжчик" — Іванко Тимошкінич. У 1224 р. він був одним із спільників посадника Іванка Дмитровича, а вже 1230 р. виступає як один з найближчих помічників Степана Твердиславича (необхідно додати, що батько Степана Твердислав Михалкович ворогував з Іванком Дмитровичем)²⁵.

Загалом реконструкція системи взаємовідносин у чадах наводить на думку, що ці об'єднання базувалися як на родинних, так і неродинних зв'язках. Тому великий інтерес становлять відомості про кончанську локалізацію членів деяких новгородських угруповань. В. Л. Янін, спираючись на новгородські літописи, з яких впливає кончанська політична орієнтація вічових зборів, та на реконструйовану картину боярського кланового землеволодіння²⁶, приходить до висновку про існування боярських угруповань окремих кінців. Проте у тих випадках, коли ми маємо конкретні відомості про місце проживання представників певних груп, вони кожного разу виявляються "розкиданими" по різних кінцях Новгорода. І, навпаки, в одному кінці часто живуть члени ворогуючих угруповань. У Славенському кінці жили суперники Судимир та Смен Борисович²⁷. Брат Смена Гліб, як відомо, входив до "Борисової чаді". Її членом був також Міша-новгородець, нащадки якого жили в Людиному кінці, і сам він був похований "у Михаїла Святого" на Прусській вулиці (Людин кінець)²⁸. Прихильники тисяшського Вячеслава Ондрій — "владичень стольник" та Давидко — "софійський стольник" жили на Софійській стороні, а Судимир — у Славні, на Торговій²⁹.

Згаданих вище Захарію, Неревина та Несду, як і їхніх нащадків, В. Л. Янін вважає жителями Неревського кінця. Однак у 1200 р., як повідомляє НПЛ, "постави церковь княгыни Ярославля на Михаїлици монастырь святыя Богородици Рожество игуменю постави Завижюю посадника"³⁰. Михайлова вулиця ("Михалиця") знаходилась у Славенському кінці. Оскільки доведено, що новгородські бояри ставили церкви та йшли до монастирів поблизу від місця проживання, можна думати, що вдова Завида Неревинича жила в Славні. Там повинен був знаходитися й двір Завида. Ще 2 "неревлянина" — Мірошка Нездінич та брат його Внізд — згадуються в 1191 р., коли останній поставив церкву Святого Образу³¹. Пізніше в Новгороді знали лише одну церкву Святого Образу — на Добрині вулиці, в Людиному кінці. В той же час обидва Нездінічі були ворогами жителя Прусської вулиці (знову ж Людиного кінця) Михаїли Степановича.

Отже, чаді не були ні суто клановими утвореннями, ні якимись територіальними організаціями. Разом з цим родинні відносини, особливо кровні, грали в них істотну роль.

Які ще були підґрунтя для утворення таких спілок, точно невідомо. Можливо, чаді дійсно походять від родинних об'єднань. На це вказують виявлена в них система переходу старшинства та ієрархічна побудова, що практично тотожні відносинам у князівському роді Рюриковичів XI—XIII ст., а також, певно, й саме слово "чадь". Втім, вживання останнього у словосполученнях "нарочита чадь", "черная чадь" та ін. показує, що в XI—XIII ст. воно вже далеко відійшло від початкового змісту "діти" і мало більш нейтральне значення — "люди".

Вірогідно, принципи об'єднання в чаді були подібні до тих, на яких базувалась організація князівських дружин. Простежується й орієнтація окремих угруповань на певних князів. Так, галицькі Кормиличі—Молибоговичі займають позицію стійкого протистояння по відношенню до дітей Романа Мстиславича, причому це протистояння набуває різних форм — від збройної боротьби до різних проявів неповаги до князя (літопис повідомляє, що один з тих "безбожних бояр на пиру чашею зали лицо" Данилу Галицькому)³². "Чаргову чадь" названо "приятеле-

лями” Ярослава Осмомисла. Приятелями Святополка Окаяного були члени “Путшиної чаді”. До речі, те, що вони були “вишгородськими мужами”, свідчить про їх “наближеність” до князя (адже Вишгород довгий час був резиденцією київських князів). Взаємовідносини між князями та іншими угрупованнями, скільки можна судити, були більш складними. Так, досить складною була історія Борисової чаді, хоча деякий час вона підтримувала ворогів князя Ярослава Всеволодича. Навіть “оубишцы” Кучковичі, здається, не завжди були в напружених відносинах з князем. Принаймні, один з них — Анбал-ясин — зобов’язаний досягненням свого високого становища в суспільстві саме Ондрію Боголюбському.

Таким чином, хоч ми й не маємо прямих доказів, з обережністю можна припустити, що формування чадей-дружин було пов’язане зі службовими відносинами у князівських дружинах³³. Певно, деякі з них були приятелями князів і займали високі посади, інші, навпаки, виконували другорядні ролі (і могли при нагоді підвищити свій стан, підтримуючи іншого князя).

Добре відомо, що термінологічний ряд: “чадь” — “дружина” — найменування типу Кучковичі використовувався не тільки для позначення давньоруських соціально-політичних утворень. Ті самі терміни в літопису вживались у назвах тюркських і, зокрема, половецьких структурних одиниць. Це дозволяє відновити деякі деталі історії чадей-дружини.

Завдяки дослідженням О. Прицака відомі з літопису “Ітларева чадь”, “Ітларевичі”, “Ітогли”, “Тогли” та ін. ототожнюються з половецьким племінним угрупованням “синів (нащадків) собаки” (Іт-огли, Іт-лар), а Бурчевичі — з племенем Бурч-огли³⁴. Таким чином, реальні половецькі “чаді” кардинально відрізняються від давньоруських за своєю природою. Проте ми маємо підстави стверджувати, що в Давній Русі їх сприймали як аналогічні давньоруським соціально-політичним угрупованням. На користь цього свідчить кілька фактів, перш за все двоїна у повідомленні про запрошення половців на збір — “Бурчевича”. В той час у згаданому племені дійсно було 2 впливові особи (діти померлого голови племені). Зазначимо, що реальні імена по батькові були цілком однотипні до утворених від назв племені й використовувалися нарівні з ними (напр., Білюкович — Бурчевич)³⁵. Низка назв, що вживались у літопису як імена голови або представників клану Іт-огли (основні варіанти: “Ітлар”, “Ітогли”, “Тогли”, “Тогди”), на думку О. Прицака, є діалектними розбіжностями. На цій підставі робимо висновок: давньоруські діячі кожного разу мали справу з новими інформантами; назви племені сприймалися як власні імена, назви по батькові або позначення чадей.

Зрозуміло, що перенесення власних понять та уявлень на інородне соціо-культурне середовище є свідченням, насамперед, засобу сприйняття давньоруськими людьми вказаних феноменів. Разом з тим це також побічний доказ широкого розповсюдження чадей-дружин у давньоруських землях.

До подібних висновків приводить і аналіз повідомлень слов’янських пам’яток. Той факт, що чадами названі, так би мовити, “ідеальні” об’єднання (“Іосіна чадь” — 12 малих пророків, “Ісаіна чадь” — 4 великих пророки) або групи людей, які не належали до верхівки суспільства (“Петрова чадь” — апостоли), свідчить про звичку об’єднувати історичних та неісторичних осіб у дружини-чадей. Зазначимо, що в деяких випадках голову чадей визначено навіть тоді, коли чітко виділеного керівника нібито й не було (“Азарііна чадь” — “три отрока в пещи”, “Петрова чадь”). Можливо, перелік осіб (наприклад, у Іоана Екзарха Болгарського: “Петр, Іоан...”) вже сприймався як опис чадей, а перший у переліку — як голова. Певна річ, грецьке “οι περι” (прибічники,

прихильники, наближені) реально могло означати об'єднання, які за своїми характеристиками суттєво відрізнялися від слов'янських. Однак, вірогідно, слов'янські перекладачі і, особливо, читачі сприймали це слово, виходячи з власних, зокрема давньоруських, реалій.

Твердження про поширеність дружин-чадей у Давній Русі суперечить, здавалось би, тому, що відіменні утворення зі словом "чадь" порівняно рідко зустрічаються в середньовічних слов'янських текстах. Протириччя усувається, якщо врахувати специфіку джерел. Більша частина свідчень, наданих нам літописами, стосується князів. До того ж, середньовічна література, що розповідає про події, пов'язані з життям святих, царів, біблійних героїв тощо, взагалі має героїчну спрямованість. Зрозуміло, можуть бути й причини власне мовного характеру (такі, як непопулярність цього терміна в ранній болгарській літературі й перехід його до сфери "низької", некнижної мови).

Залишається додати, що слово "чадь" у двох-трьох випадках має значення, відмінні від основного. Так, "Ізборник 1073 р." згадує "Авраамову, Іовову та Давидову чадь" (маються на увазі, очевидно, діти, дім, ближні), а у "Повчанні" Володимира Мономаха говориться про "Гльбову чадь" — тут чадлю названа князівська дружина (Гльб Святославич — син князя Святослава Ярославича). В НПЛ та Лаврентіївському літопису паралельні повідомлення про посольство Мірошки у Суздальську землю дозволяють стверджувати, що в даному разі терміном "чадь" позначене тимчасове об'єднання. До складу посольства входив один із супротивників Мірошки, Михалко Степанович, не менш впливова особа, ніж сам голова посольства³⁶. Сусіди Новгороду, мабуть, добре знали розклад сил у Новгородській землі, і, найвірогідніше, саме тимчасове підпорядкування Михалка Мірошці й відбулося у вислові "Мірошчина чадь".

Чим було викликане таке розширення значення терміна, важко сказати. В цілому ситуація зі словом "чадь" узгоджується із загальною картиною, яку можна спостерігати при аналізі середньовічних соціально-політичних термінів. Дуже часто одне слово мало кілька віддалених одне від одного значень, і разом з цим кілька слів або словосполучень вживалися для позначення одного явища. Оскільки в нашому випадку відновлюється термінологічний ряд "чадь" — "дружина" — ... ічі, доцільно зробити таке припущення. Вірогідною здається початкова тотожність слів "чадь" та "дружина". Наступне розмежування йшло, гадаємо, по лінії "князівська — некнязівська" та "моя — не моя" і привело до того, що чадлю стали називати некнязівські та, так би мовити, "чужі" угруповання. Сліди такого розподілу знаходимо у "Повчанні" Мономаха "... у Гльбови чади — пояхом дружину свою", або в розповіді "О погублении Итларевы чади", де Мономахова дружина — Ратиборова чадь.

Здогадки стосовно походження "чаді" — "дружини" могли б бути підтверджені більш ранніми від давньоруських південнослов'янськими текстами. На жаль, вони дають надто нечітку картину. Однак, можливо, майбутні дослідження дозволять з'ясувати й це питання. Поки що, за давньоруськими матеріалами кінця XI—XIII ст., чадь реконструюється як цілком сформоване явище — боярська дружина, угруповання, що ґрунтувалось на родинних та неродинних особових зв'язках, з певною ієрархічною побудовою та системою переходу старшинства.

¹ Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка. — Т. 3. — Ч. 2. — М., 1989. — С. 1469—1470.

² Львов А. С. Лексика "Повести временных лет". — М., 1975. — С. 231.

³ Успенский сборник XII—XIII вв. — М., 1972. — С. 46-б.

⁴ Цитується за: Львов А. С. Назв. праця. — С. 322.

⁵ Цитується за: Срезневский И. И. Назв. праця. — С. 1470.

⁶ Успенский сборник... — С. 429-б.

⁷ Изборник 1073 г. — М., 1973. — С. 91-г.

- ⁸ Новгородський перший літопис (далі — НПЛ). — С. 71—72; Успенський збірник... — С. 46 а, 46-б, 47-б.
- ⁹ Відомі також тюркські Чагровичі, Аспичі... Залучення даних відносно ігларевої чаді-дружини ігларевичів дозволяє скласти термінологічний ряд: чадь—дружина — ... ічі
- ¹⁰ З його ім'ям пов'язана перша назва Москви — Кучково.
- ¹¹ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — Т. 1. — 369 с.
- ¹² Галицко-Волынская летопись // Памятники литературы Древней Руси. XIII век. — М., 1981. — С. 242, 244, 246, 248.
- ¹³ Там же. — С. 254.
- ¹⁴ Там же. — С. 258.
- ¹⁵ Там же. — С. 276.
- ¹⁶ Там же. — С. 298.
- ¹⁷ Там же.
- ¹⁸ Галицко-Волынская летопись. — С. 278.
- ¹⁹ НПЛ. — С. 64.
- ²⁰ Галицко-Волынская летопись. — С. 278.
- ²¹ НПЛ. — С. 32.
- ²² НПЛ. — С. 51.
- ²³ НПЛ. — С. 56.
- ²⁴ НПЛ. — С. 26.
- ²⁵ НПЛ. — С. 268, 276.
- ²⁶ Янин В. Л. Новгородские посадники. — М., 1962; Новгородская феодальная вотчина. — М., 1971.
- ²⁷ НПЛ. — С. 74.
- ²⁸ Янин В. Л. Новгородская феодальная вотчина. — С. 31. Раніше В. Л. Янин вважав Мішу неревлянином, засновником династії Мішиничів—Онцифоровичів (Новгородские посадники. — С. 155).
- ²⁹ НПЛ. — С. 67.
- ³⁰ НПЛ. — С. 44.
- ³¹ НПЛ. — С. 39.
- ³² Галицко-Волынская летопись... — С. 276.
- ³³ Інакше важко пояснити включення до боярського середовища вискоців (наприклад, Анбала та ін.).
- ³⁴ P r i t s a k O. Non-Wild Polovtsians // Studies in Medieval Eurasian History. — Lond, 1981. XIII. — P. 1616—1619.
- ³⁵ Там же. — P. 1619.
- ³⁶ ПСРЛ. — Т. 1. — С. 415; НПЛ. — С. 44.

С. І. КЛИМОВСЬКИЙ (Київ)

До питання про “обмеженість” магдебурзького права середньовічного Києва

Важко переоцінити роль міст у розвитку європейської цивілізації. Так, на думку Ф. Броделя, саме міста принесли їй велич завдяки своїй самостійності відносно держави, яка творилася ними вже за власним образом¹.

Самостійність міст, що насамперед ґрунтувалась на системі тогочасних економічних відносин, мала і своє юридичне оформлення, зразком якого для Центральної і Східної Європи стало магдебурзьке право. Діяло воно і в містах України.

Як не дивно, тривалий час у вітчизняній літературі значення магдебурзького права для розвитку українських міст у XVI—XVII ст. оцінювалося виключно негативно.

В. Б. Антонович вважав, що це іноземне, привнесене зовні право лише перешкоджало природному розвитку вічового устрою давньоруських міст, що й зумовило їх більш скромну роль в історичному процесі порівняно з містами Західної і Центральної Європи².

Такої ж думки дотримувалися М. І. Костомаров, М. Ф. Володимирський-Буданов, М. С. Грушевський. В. І. Щербина доводив її на прикладі Києва, проте остаточну ліквідацію київської магдебургії у 1834 р. вважав вкрай негативним явищем³.